

И. А. Гриценко

ОБЗОР МАТЕРИАЛОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА
МОЛДАВСКОЙ ССР ОБ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВЗАИМОСВЯЗЯХ
СЕВЕРНОЙ БУКОВИНЫ С РУССКИМ ГОСУДАРСТВОМ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Р е з ю м е

В статье дан краткий обзор и источниковедческий анализ материалов Центрального государственного архива Молдавской ССР об экономических взаимосязах Северной Буковины с Русским государством в первой половине XIX в.

Фонды Канцелярии бессарабского военного губернатора, Бессарабского областного правительства и др. содержат многочисленные дела с перепиской бессарабского гражданского губернатора с буковинским окружным правлением, донесениями бессарабского областного правительства, ведомостями Новоселицкой таможни и другие документы, в которых имеются сведения о ввезенных и вывезенных товарах, об аренде северобуковинцами в Бессарабии (особенно на Хотинщине) пастбищ и предприятий по переработке сельскохозяйственного сырья, о лицах, прошедших через границу.

Эти сведения являются важным источником для изучения различных форм экономических, политических и культурных взаимосязах Северной Буковины с Россией и, в частности, с Надднепрянской Украиной.

М. Г. Крикун

ПОДІМНІ РЕЄСТРИ ПЕРШОЇ І ПОЧАТКУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

За системою складання та структурою подімні реєстри (списки, тарифи¹) XVIII ст. можна поділити на дві групи: до першої відносяться реєстри до 1775 р., до другої — останньої четверті століття. Всі реєстри досі ще не аналізувалися в джерелознавчому плані, іх майже не використовують дослідники. Щодо наукової цінності вони не рівнозначні. Уважне критичне вивчення їх дає підстави вважати частину з них, як і деякі подімні списки XVII ст.², цінним демографічним джерелом.

У тарифах проти назв поселень, залежно від їх величини, проставлені або одна з таких частин диму — $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{32}$, іноді $\frac{1}{64}$, або найрізноманітніші комбінації їх; проти назв значних міст позначали один і навіть кілька димів, частіше у поєднанні із згаданими частинами. Деякі з цих тарифів містять також відомості про кількість у поселеннях житлових будівель (домів, хат)³.

В основу майже всіх реєстрів були покладені люстрації (ревізії), тобто описи маєтків, що підлягали оподаткуванню подімним⁴. Подібні люстрації на Правобережжі іноді проводилися в другій половині XVII ст.⁵ У першій же половині XVIII ст. вони були звичайним явищем.

¹ У документах XVIII ст. для означення подімних реєстрів частіше вживалася саме ця назва.

² М. Г. Крикун. Подімні реєстри XVII ст. як джерело. — Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. К., 1968, стор. 68—98.

³ На відміну від тарифів першої половини XVIII ст. в усіх подімних списках XVII ст. і останньої четверті XVIII ст. подавалась кількість житлових будівель у поселеннях, а про частини димів зовсім не згадувалось.

⁴ Винятки з цього правила були дуже рідкі і, напевно, стосуються лише початку XVIII ст. До них можна віднести тариф Подільського воєводства, складений «без ревізії» в 1710 р. Цікаво, що в липні того ж року шляхта на кам'янецькому сеймiku, відзначивши цей факт, заборонила на майбутнє виробляти реєстри, які б не ґрутувалися на люстраціях. — Архів Юго-Западної Росії (далі — АЮЗР), ч. II, т. 3. К., 1910, стор. 188, 202.

⁵ М. Г. Крикун. Вказ. праця, стор. 87, 92—96.

Відомості про те, чим викликалися ревізії, як вони мали проводитись кого охоплювати, беремо із постанов шляхетських сеймиков. На жаль опубліковані вони лише за першу четверть XVIII ст. Деякі сеймикові ухвали про люстрації наступного періоду вдалося виявити у розсипах архівних рукописних матеріалів. Більше відомостей можна було б почерпнути з гродських книг, але за XVIII ст. їх збереглося дуже мало.

Потреба в люстраціях виникала тоді, коли подимні реєстри, що були підставою для збирання податку, вже не задовольняли значну частину шляхти, головно середньої і дрібної, бо не відбивали справжнього стану заселеності: залюдовалися раніше пусті місцевості, збільшувалося населення в одних маєтках внаслідок колонізації, типової для Правобережжя XVIII ст., зменшувалося в інших — через епідемії та втечі.⁶ Від руху населення найбільше вигравали магнати, що переманювали шляхетських підданих обіцянками таких пільг, на які шляхта піти ніколи не могла. Ось чому постанови сеймикові про люстрації мали антимагнатський характер. Підставою для «справедливого» перерозподілу податку чого вимагала шляхта, міг стати лише новий тариф, отже, й нова люстрація.

Із шляхетського середовища на сеймиках обирали люстраторів (реєстрорів), двох—четирьох на кожний повіт. На проведення ревізії їм давали кілька місяців, інколи до восьми.⁷ Люстратори присягали, що будуть справно виконувати покладені на них обов'язки⁸, які, судячи з сеймикових ухвал, полягали передусім у тому, щоб самим побувати в усіх поселеннях — державних, духовних і приватних магнатсько-шляхетських. Так, у липні 1710 р. подільська шляхта зобов'язала люстраторів «ревізувати і ретельно описати» всі маєтки.⁹ Вінницький сеймик у вересні 1720 р. наполягав, щоб самі ревізори, а не якісь інші особи проводили перепис.¹⁰

Люстратори повинні були занотовувати, скільки в кожному поселенні житлових будівель підданих християн, євреїв, чиншової і служилої безпомісної шляхти. Одні сеймикові постанови вимагали, щоб переписом охоплювалося все населення, за винятком шляхти-землевласників, магнатів і духовенства, напевно, як у XVII ст., лише католицького, інші ж вилучали з ревізії окремі групи підданих. Наприклад, житомирський сеймик у вересні 1714 р. ухвалив переписати жителів сіл, хуторів, міщан, купців, євреїв, новоселих у сільських і міських місцевостях, буди (пасташні), рудні, корчми, винниці, млини, двірських слуг, служилу (може бути чиншову) шляхту.¹¹ А ось подільська шляхта в липні 1710 р. вказала, що ревізія повинна минути двірських слуг (гумених, пасічників, рибаків, пастухів, кухарів тощо), злідарів та коморників.¹² Подібне рішення було прийняте на сеймiku Київського воєводства у вересні 1752 р.: Серед сеймикових ухвал трапляються й такі, що або зовсім замовчують або надто загально і стисло говорять про те, які групи населення повинні підлягати ревізії, а які ні.

Люстраторам надавалося право, як, наприклад, на Київщині в 1716 р., заслуховувати і перевіряти дані під присягою свідчення війті (або замість них кого-небудь іншого з підданих) про кількість населення, зобов'язаного вносити податок або вільного від нього.¹⁴

⁶ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 426, 546, 648, 683—684, 725, 768, 780, 792; Бібліотека АН УРСР у Львові (далі — ЛБАН), ф. Сапєгів, № 18, колекція Оссолінських, спр. 7375 (папер Е. Руліковського, т. ХХІV), стор. 98.

⁷ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 441, 447, 546, 648, 793.

⁸ Див. повний текст присяги люстраторів на сеймiku шляхти Київського воєводства на початку 1716 р. (АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 440—441).

⁹ Там же, стор. 242.

¹⁰ Там же, стор. 684.

¹¹ Там же, стор. 327.

¹² Там же, стор. 202.

¹³ ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 7375, стор. 98.

¹⁴ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 441, 447.

Після закінчення ревізії люстратори присягали на сеймику, що провели її згідно з даними їм настановами.

Судячи з опублікованих сеймикових ухвал, у 10-х і на початку 20-х років XVIII ст. загальновоєводські переписи житлових будівель були проведені на Київщині в 1714, 1716 і 1724 рр., на Брацлавщині — в 1716 і 1723 рр., на Волині — в 1714 р., на Поділлі — в 1710 р. і десь в 1717—1719 рр.¹⁵ Рішення про ревізії в масштабах воєводств, не підкріплени відомостями про їх реалізацію, відносяться до 1723 р. на Поділлі, 1711 і 1717 рр.— на Волині, 1717 і 1720 рр.— на Брацлавщині¹⁶.

У другій чверті XVIII ст. теж проводилися загальновоєводські переписи, але, напевно, дуже рідко, бо, наприклад, на Київщині після 1724 р. переписи були проведені лише в 1733¹⁷ і 1752—1753 рр.¹⁸ До початку 50-х років відноситься люстрація Подільського воєводства¹⁹.

Із сеймикових матеріалів першої чверті XVIII ст. видно, що інколи проводилися часткові люстрації. Вони охоплювали передусім так звані нові осіlostі (*novae coloniae*), тобто місцевості, які ще недавно були безлюдними і яким минув чотирирічний строк звільнення від сплати податків (ухвали Київського воєводства 1720—1721 рр.)²⁰. Їм підлягали також поселення, які дуже потерпіли від стихійних лих (епідемій, пожеж) або з яких повтікало багато підданих (ухвали Подільського воєводства 1719, 1720, 1723 рр.²¹). Про такі люстрації є відомості за другу чверть XVIII ст.: на Київщині — за 1743 р.²², на Волині — перед 1746 р.²³ Інколи часткова ревізія охоплювала весь повіт, як, наприклад, Житомирський на Київщині в 1748 р.— за сеймиковими рішеннями 1731 і 1747 рр.²⁴

Жодна з документально оформлених люстрацій першої половини XVIII ст. не опублікована; серед рукописних матеріалів на них натрапляємо надзвичайно рідко, можливо, тому, що особливої потреби в три-валому зберіганні їх не було, оскільки ними користувалися лише під час складання подимних реєстрів. Загальні відомості деяких люстрацій про кількість оподаткованих житлових будівель дійшли до нас у реєст-рах димів, куди вони вносилися як підстава для розкладки подимного по окремих населених пунктах.

Робота люстраторів не контролювалася. Тому ступінь вірогідності складених ними документів залежав виключно від ставлення їх до своїх обов'язків і володільців маєтків до переписів. Щодо люстраторів, то в жодній сеймиковій постанові немає звинувачень їх у несумлінності. На нашу думку, в основній своїй масі вони були зацікавлені в більш-менш пунктуальному виконанні дорученої їм справи, уже хоч би тому, що за проведення перепису кожен з них отримував велику, як на ті часи, вина-городу у вигляді або чотирьох-п'яти грошей відожної зафіксованої в

¹⁵ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 300, 327, 338, 349, 441, 447, 487, 511, 636, 771, 780; там же, ч. VIII, т. 2. К., 1894, стор. 166; ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 4145, арк. 314; Центральна наукова бібліотека АН УРСР у Києві, спр. 22 015, арк. 310.

¹⁶ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 202, 218, 526, 546, 684, 793.

¹⁷ В. Гогецак. Katalog rękopisow archiwum x. x. Sanguszków w Sławucie. Sławuta, 1902, стор. 160; ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 4047, арк. 182—186.

¹⁸ ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 7315, стор. 98; кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 3. У постанові волинського сеймiku 1746 р. говориться про «давнішу люстрацію»—попередницю тієї, яку цей сеймик ухвалив провести (там же, ф. Сапегів, 56/Іе, № 18).

¹⁹ Там же, кол. Оссолінських, спр. 3665, стор. 110, 373.

²⁰ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 648, 700—701, 715. Див. також постанову подільського сеймiku від 24 березня 1716 р. (там же, стор. 456).

²¹ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 636, 725, 768.

²² ЦДІА БРСР у Мінську, ф. 694, оп. 4, спр. 775, арк. 46.

²³ ЛБАН, ф. Сапегів, 56/Іе, № 18.

²⁴ Там же, кол. Чоловського, спр. 2032; там же, кол. Оссолінських, спр. 4145, арк. 320—324.

документі хати²⁵, або заздалегідь визначеної суми²⁶. Проте люстратори часто натрапляли на опір частини землевласників, які не допускали їх у свої маєтки або не дозволяли повністю переписати окремі поселення²⁷. Характерним щодо цього є таке місце в листі від 7 вересня 1710 р. губернатора Меджибізької волості (Подільське воєводство) Яна Десьє до А. М. Сенявського, якому волость належала: «Прошу... повідомити мене, чи я маю дозволити описати (zlustrować) маєтки вашої милості добродія і порахувати всі халупи в них згідно з постановою подільського сеймiku»²⁸. «Хто його знає,— пише далі Десьє, намагаючись схилити Сенявського до думки не допустити люстратора,— чи згодом половина підданих не убуде, і тоді визначений тягар подимного («димів») ляже на тих, які залишаться»²⁹. Не дивно, що частина поселень, які підлягали оподаткуванню, в переписні документи не вносилася. Зокрема, багато таких поселень Кременецького повіту не були піддані ревізії в 1714 р.; список їх з власної ініціативи склав шляхтич Хілінський і подав на луцькому сеймiku 1716 р.³⁰ Сеймики щодо володільців, які перешкоджали проведенню ревізій своїх маєтків, обмежувалися лише погрозами накласти штраф³¹.

Складати подимні реєстри на основі даних переписів сеймiki доручали комісарам. Їх обирали стільки же, скільки ревізорів, іноді більше, навіть у кілька разів, чим підкresлювалася важливість їх роботи і створювалися можливості для точнішого обкладання маєтків податками³². У завдання комісарів входило розподіляти між оподаткованими поселеннями заздалегідь визначену сеймиками кількість димів, як правило, ставлу протягом довгого часу. Для Кам'янецького і Червоноградського повітів разом у 1710 р. вона становила 150³³ і такою ж була вже для всього Подільського воєводства протягом кількох десятиріч починаючи з 1713 р., а можливо, із 1711 р.³⁴ Волинь сплачувала податок у 1707 р. з 1400³⁵, а потім — з 1000 димів (крайні роки згадок останньої цифри — 1710—1746)³⁶, Київщина — якийсь час з близько 100 димів (вірогідно відомо для 1716—1717 рр.)³⁷, а згодом — з 200 (принаймні в 1734—1754 рр.)³⁸, а Брацлавщина в 1716—1724 рр.— 40 димів (відомостей за інший час виявити не вдалося)³⁹.

Як винikли вказані цифри на означення кількості димів, з'ясувати поки що не вдалося. Мабуть, вони були результатом посиленого псування на початку XVIII ст. подимних реєстрів, успадкованих правобережними воєводствами від 1650—1670 рр., коли внаслідок руйнувань та

²⁵ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 202, 327, 441, 684.

²⁶ Там же, стор. 338, 781 (по 400—500 злотих кожному люстратору). На Луцькому сеймiku у вересні 1746 р. кожному з 13 ревізорів Волинського воєводства за проведення перепису обіцяно 1000 злотих (ЛБАН, ф. Сапегів, 56/Іе, № 18).

²⁷ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 357, 701.

²⁸ Йдеться, певно, про постанову кам'янецького сеймiku від 28 липня 1710 р. щодо проведення люстрації (АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 202).

²⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, № 5795, стор. 31.

³⁰ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 502.

³¹ Там же, стор. 202, 357.

³² Там же, стор. 527, 636, 648, 715, 771, 793. У вересні 1752 р. шляхта Київського воєводства для проведення люстрації призначила п'ять чоловік, а для складання тарифу на основі представлених ними матеріалів — 22 чоловіка (ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 7375, стор. 98).

³³ ЛБАН, ф. Сапегів, 44/45/Ід, № 3613.

³⁴ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 202, 269, 333, 383, 532, 636, 768; Volumina legum t. 6. Petersburg, 1860, стор. 146; Bibl. Czartoryskich, № 1077, стор. 367—405.

³⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 1, спр. 989, арк. 1—14.

³⁶ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 259, 525, 592; Volumina legum, t. 6, стор. 166; ЛБАН, ф. Сапегів, 56/Іе, № 18; там же, кол. Любі-Радзімінських, 327/VII, 1.

³⁷ Це видно з того, що шляхта Київського воєводства в 1717 р. обіцяла сплатити 10 400 зл.—по 100 зл. з диму — за тарифом 1716 р. (АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 511).

³⁸ ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 7375, стор. 98; там же, кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 3.

³⁹ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 487, 518.

подання шляхтою і магнатами явно занижених відомостей кожне оподатковане поселення вносило подимне щодалі від усе меншої кількості житлових будівель, причому багато поселень безпідставно подавалось як майже або зовсім безлюдні⁴⁰. На початку XVIII ст. через величезні спустрошення, викликані війнами, нападами татар, занедбаність фіскальної справи, труднощі складання нової податкової документації, особливо на Київщині, Брацлавщині і Поділлі, поміщики, що поверталися в свої маєтки після тривалої відсутності, могли звернутися до давніх реестрів як до підстави обкладання подимним (можливо, й іншими податками), час від часу зменшувати кількість димів у них до певного мінімуму. Якщо так було в дійсності, то в період відбудови маєтків, яка розпочалася тоді ж, дим цих реестрів ставав величиною, яка означала не одну житлову будівлю, а якусь сукупність їх⁴¹. Слід вказати, що у Волинському воєводстві на початку XVIII ст. і пізніше, на відміну від 1680—1690 рр., зовсім не користувалися подимним реєстром 1682 р.—джерелом, відомості якого більш-менш близькі до дійсності⁴².

У сеймикових постановах нічого не говориться про те, як саме комісари розподіляли дими між поселеннями. На основі виявлених тарифів можна твердити, що з люстраційного матеріалу вони виводили загальну кількість житлових будівель, які підлягали оподаткуванню, і ділили її на відоме число димів, визначаючи таким чином, скільки хат припадало пересічно на один дим. Далі комісари визначали, від якої частини диму (і в якому розмірі) кожне поселення мало сплачувати подимне. Здається, при цьому правилом було обов'язково дотримуватися середньої по воєводству кількості хат на дим. За таким принципом, зокрема, в 1724 і 1754 рр. були складені тарифи на Київщині, відомі для Житомирського (1724⁴³ і 1754 рр.⁴⁴) і Київського (1754 р.⁴⁵) повітів. 1724 р. у цьому воєводстві дим у середньому дорівнював 80 хатам, про що свідчить житомирський реєстр і преамбула до нього. Найменшою частиною диму тоді була $1/32$ і відповідала вона 2,5 хати. Якщо після розподілу хат між частинами диму в якомусь поселенні залишалося менше 2,5 житлової будівлі, то в тарифі замість кожної з них записували подимну ставку в 38 грошей. Наприклад, комісари, виходячи з 80 хат на дим, прирівняли в м. Чуднові 297,5 хати (з 299, зазначених в переписі) до $3^{23}/32$ дима, а на решту 1,5 хати записали 57 грошей⁴⁶. У тарифах Київського воєводства 1754 р. не вказано ні кількості житлових будівель у містах, містечках і селах, ні пересічної кількості хат на дим. Але ці величини встановлюються досить легко: найменшою частиною диму тоді теж була $1/32$, а подана біля назв поселень кількість хат, які залишилися після пропорційної розкладки житлових будівель між димами, щонайбільше становить дев'ять. Отже, $1/32$ — це 10, а цілий дим — 320 хат. З допомогою цього показника для кожного поселення можна вивести люстраційну кількість хат, на яку спиралися комісари у своїх підрахунках. За тарифом с. Журбинці, поблизу Кодні, вносило подимне з $3/32$ диму і п'яти хат, тобто з 35 хат; містечко Івниця сплачувало податок з $1/4 + 1/8 + 1/32$ диму, тобто з 130 хат⁴⁷ і т. д.

⁴⁰ М. Г. Крикун. Вказ. праця, стор. 82—84, 91.

⁴¹ Інколи дим міг означати певну кількість житлових хат і в третій четверті XVII ст., як, наприклад, на Поділлі в 1668 р. (АЮЗР, ч. VII, т. 2. К., 1890, стор. 525; М. Г. Крикун. Вказ. праця, стор. 86—88).

⁴² М. Г. Крикун. Вказ. праця, стор. 93—95, 97. Та ж доля, мабуть, спіткала інше подібне джерело — подимний реєстр Овруцького і Житомирського повіту 1683—1684 рр. (АЮЗР, ч. VII, т. 1. К., 1886, стор. 487—508).

⁴³ ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 4145, арк. 314—317.

⁴⁴ Там же, кол. Чоловського, спр. 2262, стор. 3—12.

⁴⁵ Там же, спр. 1619, стор. 2—27.

⁴⁶ Там же, кол. Оссолінських, спр. 4145, арк. 314.

⁴⁷ Там же, кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 5, 6.

У деяких реєстрах першої чверті XVIII ст. розподіл димів між поселеннями проведено так, що повної відповідності між числом житлових будівель і частинами диму не видно. Комісари ніби нехтували середнім показником хат на дим. Для прикладу візьмемо реєстр Кременецького повіту 1717 р.⁴⁸ Виходячи з його даних про житлові будівлі і частини диму, до яких вони прирівняні, можна вивести для кожного поселення число, що означає кількість хат на дим. Це число було різним, а саме: для містечка Рахманова — 45 (79 хат; 1 $\frac{3}{4}$ диму), містечка Базалії — 50 (64; 1 $\frac{1}{32}$), с. Готюжинців — 80 (5; 1 $\frac{1}{16}$), с. Лазучина Великого — 160 (5; 1 $\frac{1}{32}$) і т. д. Подібним до кременецького є реєстр Овруцького повіту, не датований, але складений, напевно, до 1724 р., бо з цього року на Київщині розкладка димів між житловими будівлями проводилася за принципом строгої пропорційності. За Овруцьким реєстром, в Олевській волості (містечко і 15 сіл) було 355 хат, податок вона сплачувала від 1 $\frac{3}{4}$ диму, отже, на дим припадало 203 хати; в Чорнобильській волості (містечко і 16 сіл) — 535 хат, вони прирівняні до 3 $\frac{5}{32}$ диму, дим становив 166,3 хати і т. д.⁴⁹

При складанні згаданих кременецького, овруцького і подібних до них реєстрів комісари виходили із спроможності маєтків сплачувати подимне. Мабуть, вони брали до уваги і співвідношення між кількістю тяглих і піших господарств. Натяк на це, на нашу думку, є в ухвалі кам'янецького сеймiku, який відбувся у вересні 1719 р. Комісарам наказувалось на основі перепису «пропорційно на кожний дим поміряти всі маєтки пішими і тяглими підданими»⁵⁰. окремо кількість тяглих і піших господарств, можливо, враховував тариф Подільського воєводства, що базувався на даних люстрації 1710 р. Цей тариф виявiti не вдалося, але про його структуру можна судити на основі заяви, зробленої в березні 1712 р. губернатором Барського староства П. Щитинським у летичівській гродській канцелярії. Відзначивши, що старство сильно спустошene переходами і постоями військ, а тому не зможе сплатити подимне за тарифом воєводства, Щитинський подав дані про кількість тяглих і піших господарств у м. Барі, 2 містечках і 10 селах та вказав, від якої частини диму ці поселення спроможні внести податок. Ці частини диму не були пропорційні ні загальній кількості підданих, ні співвідношенню між пішими й тяглими. Наприклад, села Іванівці, Чемериси і Маньківці могли сплатити податок від 1 $\frac{1}{32}$ диму кожне, а тяглих і піших господарств в Іванівцях було відповідно 3 і 3, в Чемерисах — 5 і 3, Маньківцях — 4 і 3. До 1 $\frac{1}{8}$ диму Щитинський прирівняв с. Головчинці, в яких було 12 тяглих і 6 піших підданих, с. Ялтушків (10 і 6) та с. Калинську Деражню (4 і 7)⁵¹. Відсутність повної відповідності між частинами диму, з одного боку, і загальною кількістю житлових будівель або співвідношенням між тяглими і пішими господарствами — з другого, могла бути характерною і для тарифу Подільського воєводства, якщо припустити, що Щитинський спирається на нього як зразок.

Збирачі подимного кожним тарифом користувалися кілька років — аж до проведення нового загальновоєводського перепису. Як правило поселення цього періоду сплачували податок від одних і тих же частин диму. Наприклад, с. Бухни на Київщині в 1721—1723 рр. вносило подимне від 3 $\frac{1}{32}$ диму, в 1724—1733 рр. від 1 $\frac{1}{16}$ диму і двох хат, в 1734—1753 рр. — від 3 $\frac{1}{8}$ диму⁵². Час від часу між переписами спеціально призначенні сеймиками комісари вносили в тариф зміни. Виконуючи накази шляхти, яка вимагала «справедливого» оподаткування, і враховуючи ре-

⁴⁸ ЛБАН, кол. Любa-Радзімінських, 327/VII, 1.

⁴⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 523, арк. 4, 14, 15.

⁵⁰ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 636.

⁵¹ АЮЗР, ч. VIII, т. 2, стор. 166—167.

⁵² ЦДІА БРСР у Мінську, ф. 694, оп. 4, спр. 775, арк. 5, 6, 9, 11, 14, 15, 17—20 30, 32, 40, 44, 47, 49.

зультати часткових люстрацій, комісари з одних поселень знімали якісь частини диму і перекладали їх на інші⁵³. Перерозподіл димів, однак, не був масовим, він торкався лише певної кількості поселень і проводився в межах постійного для воєводства числа димів.

Є випадки, коли відомості про дими, наведені в тарифах та квитах, які засвідували сплату подимного, не збігаються. Так, Сатанівська волость на Поділлі (місто і 20 сіл) тарифом 1728 р. прирівняна до $71/16$ диму⁵⁴. Як свідчать квити, в березні і вересні того ж року (так само і в 1729 р.) вона вносила податок від $5^{21}/32$ диму, причому в квитах зазначено, що подимне приймається за новим тарифом 1727 р.⁵⁵. Село Қарпівці в 1729 р. теж сплачувало подимне за тарифом 1727 р., тобто від $1/16$ диму⁵⁶, тоді як тарифом 1728 р. для нього визначено $3/64$ диму⁵⁷. Мабуть, подільський тариф 1728 р. був спробою перерозподілити дими, яка не знайшла практичного застосування.

Важливо визначити, в якій мірі відомості переписів про кількість житлових будівель відповідали дійсності і наскільки придатними, отже, є подимні реєстри, складені на їх основі, для історико-демографічного дослідження. Слід застерегти, що дані кожного з реєстрів майже цілком відносяться до року проведення ревізії. Зміни в zaloudnenosti протягом кількох наступних років, до нової ревізії, відбиті в цих реєстрах для порівняно небагатьох поселень.

Ступінь вірогідності реєстрів найкраще встановлювати шляхом порівняння їх даних про оподатковані хати з відомостями інвентарів про господарства (двори). До інвентарів Правобережної України XVIII ст. можна ставитися з повним довір'ям, господарство в них — це хата. Але інвентарі за люстраційні і тарифні роки зустрічаємо дуже рідко. Згадане зіставлення поки що можливе тільки по 12 поселеннях Житомирського повіту для 1724 р. (табл. 1) і по п'яти селах Київського повіту для 1753—1754 рр. (табл. 2). Дані табл. 1 переконливо свідчать про вірогідність подимного реєстру 1724 р. Розходження між відомостями цього документа і інвентаря допустиме з огляду на значну рухливість населення Київського воєводства в першій половині XVIII ст., але дивує це розходження відносно с. Қарпівців; мабуть, в інвентарі йдеться не про все населення. Що ж до даних табл. 2, то у двох випадках інвентарні дані більші, ніж тарифні; можливо, люстратори свідомо не враховували частини господарств з якихось конкретних причин. Значно менша кількість тарифних хат від інвентарних господарств в Огіївцях є, напевно, на-

Таблиця 1

Населений пункт	Кількість житлових будівель за подимним реєстром від 27. I 1724 р.*	Відомості інвентаря від 29. III 1724 р.**	
		кількість господарств	в тому числі господарств слобожян***
м. Чуднів	299	288	17
м-ко Г'ята	66	61	4
м-ко Янушпіль	48	52	15
м-ко Миропіль	194	182	15
м-ко Вільськ	44	39	—
с. Қарпівці	82	50	—
с. Романів	39	43	3
с. Стрибіж	7	8	—
с. Жабориця	30	20	—
с. Троща	33	20	—
с. Колодяжне	6	8	—
с. Івановичі	13	18	—
Р а з о м		861	789
			54

* ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 4145, арк. 314 та ін.; ЦДІА у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 23, арк. 18 та ін.

** Archiwum państowe województwa Krakowskiego.

Archiwum Sanguszko № 458, fasc. 3.

*** Більшість слобожян оселилась 1723 р.

⁵³ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 501, 636, 701, 715, 815.

⁵⁴ Bibl. Czartoryskich, № 1077, стор. 367, 369, 372, 374 та ін.

⁵⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 50, оп. 1, спр. 1, арк. 445, 447.

⁵⁶ ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 3866, арк. 98.

⁵⁷ Bibl. Czartoryskich, № 1077, стор. 397.

слідком того, що в інвентарі не згадано про селян, закріплених за надвірною хоругвою⁵⁸. Інше пояснення навряд чи припустиме. Мало ймовірно, наприклад, щоб за рік після проведення люстрації багато підданіх втекло з цього села, бо інвентар подає в ньому лише дві пустки. Нарешті, дані тарифу й інвентаря для двох сіл однакові. Отже, по частині поселень Київського повіту дані перепису 1753 р. і складеного на його підставі подимного реєстру 1754 р. вірогідні.

Таблиця 2

Села	Реєстр 1754 р.*		Інвентарі господарства-двори					
	відомості реєстру	виведена з них кількість хат		рік	господарства-двори			
					селян	шляхти	надвірної хоругви	
Пузирки, Білопіль- ського ключа	$\frac{1}{16}$ диму + 7 хат	27	1753**	38	2	—	40	
Немеринецький ключ	$\frac{3}{32}$ диму + 3 хати	33	1754 р.***	33	—	—	33	
Немеринці	$\frac{1}{8}$ диму	40		55	—	—	55	
Княжика	$\frac{5}{16}$ диму	100		36	9	21	66	
Огіївці	$\frac{3}{32}$ диму + 4 хати	34		29	8	—	37	
Журбинці								

* ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 3, 4.

** ЦДІА Лит. РСР у Вільнюсі, ф. Тишкевичів.

*** Archiwum Sanguszków, N 614, фасц. 5. У Немеринцях 1754 р. було дві пустки, в Княжиках і Журбинцях—по одній.

До цікавих висновків доходимо при зіставленні даних подимних списків XVIII ст. по Київському воєводству. Передусім порівняємо відомості списків подимного Житомирського повіту за 1724 і 1754 рр. У 176 порівнюваних селах, містах і містечках повіту в 1724 р. налічувалася 4331 оподаткована хата, у 1754 р.— 9280⁵⁹. Згідно з постановою сеймуки Київського воєводства, люстрація 1724 р. (а за нею й реєстр) мала охопити житлові будівлі всіх категорій підданих міста й села, євреїв, чиншову і служилу шляхту⁶⁰. Ці ж групи населення, крім двірських слуг із середовища підданих, повинен був брати на облік перепис 1753 р.⁶¹, який ліг в основу тарифу 1754 р. Щоб порівняння житомирських подимних списків 1724 і 1754 рр. було з джерелознавчого погляду цілком віправдане, треба кількість хат двірських слуг додати до числа згаданих 9280 хат. Після цього стає очевидним, що за 30 років чисельність житлових будівель у 176 порівнюваних поселеннях зросла не менше як у 2 рази. Це свідчить про колонізаційні процеси на Житомирщині в першій половині XVIII ст. Темпи і тривалість їх допомагають встановити реєстри 1724 і 1754 рр. За ними темпи колонізації у Київському повіті були дещо вищими, ніж у Житомирському: в 1724 і 1754 рр. 266 поселень у ньому сплачували подимне відповідно від 6708 і 16173 хат⁶².

Порівняємо ще тарифи Житомирського, Овруцького і Київського повітів за 1754 і 1775 рр. (табл. 3). У подимних списках 1775 р. дим —

⁵⁸ Кількість господарств таких підданих могла бути значною. Наприклад, у селах Терешполі і Тростянці Хмільницького староства на Поділлі в 1763 р. за 64 дворами надвірних хоругв числилось 169 селянських дворів (ЛБАН, кол. Баваровського, спр. 576, арк. 156—157, 159).

⁵⁹ ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 4145, арк. 314—317; кол. Чоловського, спр. 2262, стор. 3—12; Bibl. Czartoryskich, № 788, стор. 547—576.

⁶⁰ АЮЗР, ч. II, т. 3, стор. 780.

⁶¹ ЛБАН, кол. Оссолінських, спр. 7375, стор. 98.

⁶² ЦДІА у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 23, арк. 18—24; ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 3—27; Bibl. Czartoryskich, № 788, стор. 495—544.

Таблиця 3

Населені пункти	Кількість оподаткованих житлових будівель за реєстрами	
	1754 р.*	1775 р.**
Житомирський повіт		
18 міст і містечок	3010	3686
328 сіл	10746	14314
Київський повіт		
87 міст і містечок	11110	17155
607 сіл	24852	38172
Овруцький повіт		
10 міст і містечок	817	1422
313 сіл	6101	8400
Разом у 1363 пунктах***	56636	83149

* ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 3—27; спр. 2262, стор. 3—12; Bibl. Czartoryskich, № 788, стор. 495—625.

** Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Friedrich Büsching, Theil XXII, Halle, 1788, стор. 248, 257, 278—297; ЛБАН, кол. Оссолінських, 494, арк. 271—290.

*** У це число входить 34 поселення Боровицького, Медведівського, Криловського, Білозерського і Мошнівського ключів та Чигиринського староства; в 1754 р. вони віднесені до Київського повіту (1665 оподаткованих домів), а в 1775 р.—до Брацлавського воєводства (2392 доми). — ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 1619, стор. 24, 26; Magazin..., т. ХХІІІ, стор. 248, 257. Відомості про сім поселень Овруцького повіту (серед них—містечко Городиця, с. Губків), згаданих подимним реєстром Київського воєводства (1754 р.), для 1775 р. взято з тарифу Волинського воєводства (Magazin..., т. ХХІІІ, стор. 335, 340; Bibl. Czartoryskich, № 788, стор. 619, 622). Кількість міст і містечок, подана в табл. 3, визначена на основі тарифу 1754 р.

це хата, дім⁶³; вони враховують, за деякими винятками, всі житлові будівлі, в тому числі панських дворів і слуг⁶⁴, і є дуже цінним вірогідним джерелом⁶⁵. Згідно з даними табл. 3, у 1775 р. порівняно з 1754 р. в одних і тих же 346 населених пунктах Житомирщини, 694 — Київського і 323 — Овруцького повітів було відповідно на 30,9; 53,9 і 42% більше хат⁶⁶. Ці проценти треба знизити, зваживши на те, що в 1754 р. насправді було більше хат, ніж їх подають тодішні подимні списки. Дані табл. 3 доводять, що населення на Житомирщині в третій чверті XVIII ст. збільшувалося значно повільнішими темпами, ніж раніше. Це відповідає дійсності і пояснюється послабленням колонізації. Більш вираженою порівняно з Житомирщиною була колонізація Овруцького і особливо Київського повітів, зокрема в міських поселеннях, хоч і тут темпи її були далеко повільніші, про що свідчать різні документи з першої половини XVIII ст. Сказане дає підставу вважати реєстри 1754 р. важливим демографічним джерелом.

Від названих реєстрів Київського воєводства з першої половини XVIII ст. відрізняється подимний список Житомирського повіту за 1748 р.⁶⁷ Він подає житлові будівлі всіх груп підданих, у тому числі двірських слуг, єврейського населення, служилої і чиншової шляхти по 189 міських і сільських населених пунктах. У них налічувалося 7971 хата, з яких лише 2367 у 164 пунктах виділено для сплати подимного з розрахунку 80 житлових будівель на один дим (25 сіл як новоосілі подимного не вносили). З решти хат 1052 — то доми двірських слуг, надвірних козаків і шляхти, а 4543 хати повинні були давати по одному тинфу (1 злотому і 6 грошей) — податок, характер і призначення якого встановити не вдалося. Зіставлення відомостей цього документа і подимного списку 1775 р. для 137 порівнюваних міст, містечок і сіл свідчить про збільшення кількості будівель у Житомирському повіті за 27 років на 37,3% (з

⁶³ Volumina legum, t. 8. Petersburg, 1860, стор. 133.

⁶⁴ Це доводить зроблене нами зіставлення по багатьох поселеннях даних реєстрів з відомостями інвентарів 1774—1776 рр. Див. також Volumina legum, t. 8, стор. 133—137.

⁶⁵ Подимні реєстри 1775 р. високо оцінюють відомий польський історик Т. Корсон (T. Korson. Wewnetrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, t. 1. Warszawa; 1897, стор. 64—65).

⁶⁶ Тарифи 1754 р. подають відомості про 445 населених пунктів у Житомирському, 391 — в Овруцькому і понад 770 — у Київському повітах.

⁶⁷ ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 2032, стор. 1—16.

6564 до 9013) ⁶⁸. Можливо, тариф 1748 р. подав нижчу від справжньої кількість домів. Однак немає підстави нехтувати цим важливим джерелом.

За допомогою житомирського тарифу 1748 р. можна приблизно визначити кількість неврахованих подимними реестрами 1754 р. житлових будівель двірських слуг (челяді) в 1363 населених пунктах Київського воєводства (табл. 3) і зробити важливі висновки. Із 1003 хат Житомирського повіту, вільних у 1748 р. від податків, у 164 містах, містечках і селах (поминаємо 49 таких хат у 25 новоосаджених селах) цій групі населення належало 865 хат (служилій і чиншовій шляхті — 35, надвірним козакам 103). До загальної кількості хат (7377) це становить 11,7% ⁶⁹. Вважаємо, що таким же був процент двірських слуг у 1754 р. у Київському воєводстві, що, отже, їм належало 7504 хати (56 636 оподаткованих житлових будівель відповідали 88,3%). Значить, у цих поселеннях домів, обкладених подимним, і домів двірської челяді налічувалося 64 140. Порівняно з 1775 р. це на 19 009 домів менше (табл. 3). Їх зростання за 21 рік становило 29,6%. Певно, в 1754 р. складачі реestrів від люстраторів не мали відомостей про частину житлових будівель, що підлягали оподаткуванню, і про новоосаджені села, звільнені від сплати подимного. В 1754 р. подимним не обкладалися панські двори, фільваркові будівлі, монастири. Тому, на нашу думку, за 21 рік кількість житлових домів у вказаних пунктах могла зрости на 25% (навіть менше) і в 1754 р. становити 66 519 (83 149 домів 1775 р. у цих же пунктах прирівнююмо до $\frac{5}{4}$). Спробуємо поширити цей процент збільшення кількості хат за 21 рік на весь демографічний ареал Київського воєводства. Сумарна кількість взятих у 1775 р. на облік димів-хат у 1815 населених пунктах Київського воєводства становить 103 914 ⁷⁰. Прирівнявши її до $\frac{5}{4}$ (125%), для базисного 1754 р. одержимо 83 153 доми ⁷¹. Для того, щоб довідатися, якою була чисельність населення в середині XVIII ст., потрібно знати коефіцієнт залюднення однієї хати.

Наведені факти свідчать, що дим реestrів першої і початку другої половини XVIII ст. дорівнював не одній житловій будівлі, а значній кількості їх. Сумарна кількість хат на один дим і димів були в кожному воєводстві різні і протягом багатьох років незмінні. Подимні списки складалися на основі відомостей люстрацій (переписів, ревізій) маєтків про чисельність домів, які підлягали оподаткуванню. Люстрації в 10-х і на початку 20-х років проводилися кілька разів, а в другій чверті XVIII ст.— дуже рідко.

Після перепису наперед визначену кількість димів розподіляли між населеними пунктами, виходячи з їх залюдненості. Реestrами користувалися при збиранні подимного протягом міжлюстраційного періоду, але дані кожного з них слід відносити лише до року проведення тієї люстрації, яка лягла в основу реestrу. Деякі подимні списки, в тому числі ті, які містять тільки відомості про дими, заслуговують на увагу як важливе демографічне джерело. В них дими строго пропорційно розподілені між житловими будівлями. Ці списки допомагають вивчати колонізаційні процеси на Правобережжі і навіть можуть бути джерелом для встановлення чисельності населення.

⁶⁸ ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 2032, стор. 1—16; Magazin, стор. 291—297.

⁶⁹ ЛБАН, кол. Чоловського, спр. 2032, стор. 1—16.

⁷⁰ Magazin..., т. XVI. Halle, 1782, стор. 23; W. Kula. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski. — Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych, t. XIII. Poznań, 1951, стор. 54 (Куля подає цю цифру для 1776 р.); Polen, zur Zeit der zwei etzen Theilungen dieses Reichs, historisch, statistisch und geographisch beschrieben, 1807, стор. 292.

⁷¹ Не виключено, що якусь кількість димів подимний реestr Київського воєводства 1775 р. не охопив. Кількість хат у кожному поселенні Київського, Житомирського і Овруцького повітів наведена, правда, без дати і з деякими пропусками, в публікації 1788 р., здійснений відомим німецьким статистиком А. Ф. Бюшінгом (Magazin..., т. XXII, стор. 278—302).

Н. Г. Крикун

ПОДЫМНЫЕ РЕЕСТРЫ ПЕРВОЙ И НАЧАЛА
ВТОРОИ ПОЛОВИНЫ XVIII в.

Р е зю м е

В статье подвергнуты источниковедческому анализу подымные реестры (списки, тарифы), относящиеся к Правобережной Украине. Им присуща своеобразная структура: лишь некоторые из них приводят сведения о количестве жилых строений (домов, хат), зато во всех против названий населенных пунктов проставлены либо одна из таких частей дыма — $1/2$, $1/4$, $1/8$, $1/16$, $1/32$, иногда $1/64$, либо чаще их комбинация, для города обычно в сочетании с одним или несколькими целыми дымами. Реестры составлялись с обязательным учетом данных люстраций (ревизий, переписей) имений о численности домов, подлежащих обложению налогом.

Документы люстраций почти не сохранились. Судя по постановлениям шляхетских сеймиков, переписи охватывали подданное христианское и еврейское население городов и сел, чиншевую и служилую шляхту, кроме жителей новооснованных поселений, временно освобожденных от уплаты налога; некоторые переписи делали исключение и для дворовых слуг. Люстрации проводились несколько раз в 10-х и начале 20-х годов и очень редко во второй четверти XVIII в. После переписи жилых строений, исходя из заселенности, между поселениями распределяли заранее известное число дымов, которое долгие годы было неизменным: в 10—40-х годах на Волыни — 1000, Подолье — 150, на Киевщине — сначала около 100, а затем 200, в 1710—1720 гг. на Брацлавщине — 40. Дым, следовательно, включал много домов; например, в Киевском воеводстве 80 в 1724 г. и 320 в 1754 г. Иногда в реестры, в границах традиционного числа дымов, вносились корректизы в свете итогов люстраций небольшой части поселений, по разным причинам не охваченных воеводскими люстрациями.

Некоторые подымные списки, в том числе и те, которые не содержат извлечений из люстраций о количестве жилых строений, являются важным демографическим источником. Эти списки помогают исследовать колонизационные процессы на Правобережье и даже устанавливать численность населения для времени проведения люстрации.

В. О. Пірко

РЕВІЗІЯ 1692 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КІНЦЯ XVII ст.

Питання розвитку аграрних відносин на західноукраїнських землях у другій половині XVII ст. мало досліджено в історичній літературі. До певної міри це пояснюється недостатньою кількістю документальних матеріалів, виникнення і відкладення яких відбувалося в умовах нестабільного політичного життя і господарської розрухи, яку переживала Річ Посполита. Через це виявлення і встановлення вірогідності джерел вказаного періоду має важливе значення.

У цій статті досліджуються матеріали ревізії 1692 р. Задністрянської частини Перемишльської землі як джерело до вивчення аграрних відносин на західноукраїнських землях наприкінці XVII ст.¹

¹ Матеріали ревізії становлять окремий том актових книг Перемишльського земського суду (ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 1—253). На титульний сторінці тому написано: «Rewizja jmc Jana Alexandra Humnickiego czesnika sanockiego u jmc Alexandra Lopynskiego». Перша сторінка його починається написом: «Rewizya generalna miast, miasteczek y wsiow jkm, duchownych y szlacheckich w ziemi Przemyskiej w partyi Zadniestrskej lezacych takze dymow y osiadlosci w nich zostajacych przez nas niżej podpisanych vigore laudi seymuku wyszeńskiego ode dnia 10 maia w roku 1692 zaczęta, expedlowana y należycie kontrolowana». Ревізією були охоплені теперішні південно-західні райони Львівської області (південна частина Жидачівського та Миколаївського, Стрийський, Дрогобицький, Сколівський, Турківський, південно-східна частина Старо-Самбірського та Самбірського районі, за винятком населених пунктів, розташованих на північ від Дністра).